

דף שבועי

בס"ד

פרשת שפטים, תשפ"א, מספר 1431

סוד עגלה ערופה נעמה גולן

דן במקרה של אדם שנהרג בעיר אחרת וזהותו של ההורג אינה ידועה. במקרה זה האחריות מוטלת על בעל השדה שבו נמצא המת, והוא מצווה להקצות שטח גדול, כמאה gipeššar (כשנים עשר דונם), לטובת משפחת הנרצח.³ הגרסה המאוחרת של סעיף 6 מוסיפה את המקרה שהמת נמצא באדמה שאינה מעובדת (בשדה בור). במקרה זה יש למדוד מרחק של 3 מילין לכל כיוון, והעיר שתימצא במרחק זה צריכה לשאת באחריות לרצח, ולשלם סכום מוגדר לקרוביו של המת. במקרה שאין עיר במרחק של 3 מילין, אין חובה על אף אחד לשלם.

הדמיון בין החוקים בולט לעין: בשניהם באה לידי ביטוי התפיסה שהחובה לשאת באחריות למוות של אדם שלא נודע מי היכהו מוטלת על העיר הקרובה למקום שבו נמצאה הגופה. בנוסף, בשני החוקים נזכרת פעולת המדידה מהגופה ועד לעיר הקרובה. מעניין לשים לב שבשני החוקים נזכרת 'אדמה לא מעובדת'. בחוק החיתי (על פי הגרסה המאוחרת של סעיף 6), זהו מקום מציאת הגופה, ובחוק עגלה ערופה הטקסט מתבצע ב"נחל איתן אשר לא יעבד בו ולא יזרע" (דב' כא:ד). אולם לצד הדמיון יש לתת את הדעת לשתי נקודות שוני משמעותיות: ראשית, על פי החוק החיתי, אם אין עיר בטווח של 3 מילין (כארבעה וחצי ק"מ), אף אחד אינו חייב בתשלום הכופר לקרובו של המת. לעומת זאת, על פי החוק המקראי אין ציון של מרחק מסוים שיש למדוד מהגופה

פרשת 'עגלה ערופה' עוסקת ברצח בלתי מפוענח: חלל נמצא בשדה ולא נודע מי היכהו. במצב כזה הזקנים מצווים למדוד את המרחק מזירת הפשע אל הערים הקרובות, והעיר הקרובה ביותר אל החלל צריכה לקחת אחריות על מעשה הרצח. זקני העיר מצווים לערוך טקס כפרה באמצעות עריפת עגלה בנחל איתן, לרחוץ את ידיהם על העגלה ולומר: "ידינו לא שפכה את הדם הזה ויעינינו לא ראו" (דב' כא:ז), ולבקש מה' כפרה על המעשה.

התפיסה, לפיה לחברה בכלל ולמנהיגיה בפרט יש אחריות קולקטיבית כלפי מה שמתחולל בתחומה, מצויה גם בחוקי המזרח הקדום. כך לדוגמה, על פי חוקי חמורבי (סעיפים 23-24), אדם שנגזל ממנו רכושו והגזולן לא נתפס, מצהיר על הגזלה בפני האל, העיר ומושל העיר אשר בגבולם אירע הגזל, ואלו אחראים להשיב לו את גזלתו. במקרה של אבדה בנפש, מצווים העיר ומושלה לשלם לקרובו של הנרצח (שנרצח בתחומם) מנה אחת של כסף.¹

דמיון משמעותי יותר קיים בין חוק עגלה ערופה לחוק החיתי (סעיף 6).² חוק זה

* ד"ר נעמה גולן, מרצה למקרא במכללת סמינר הקיבוצים ובמכללת הרצוג.
** המאמר מוקדש באהבה לעילוי נשמתה של סבתי היקרה, צמחה גבירצמן ז"ל, שזכיתי, רק לפני זמן קצר, לדון עימה בדברים אלו
1 מ' מלול, קובצי הדינים ואוספים משפטיים אחרים מן המזרח הקדום, חיפה 2010, עמ' 115-114.

H. A. Hoffner, *The Laws of the Hittites: A 2 Critical Edition*, Leiden 1997, p. 174
זינגר, החתים ותרבותם, ירושלים תשס"ט, עמ' 129-130.

3 מכיוון שמדובר בשטח גדול, לא סביר שמדובר בחלקת קבר לנרצח, אלא בפיצוי למשפחת ההורג (ראו זינגר, עמ' 130).

בניגוד לקריאה זו, המסבירה את עריפת העגלה כמעשה שחזור לרצח, ניתן לזהות אצל פרשנים וחוקרים שונים גישה אחרת, הרואה את עריפת העגלה כטקס מאגי. הדם שנשפך מחניף את הארץ, והדרך לכפרה היא באמצעות שפיכת דם: "כִּי הַדָּם הוּא יַחְנִיף אֶת הָאָרֶץ וְלֹאֲרָץ לֹא יִכְפֹּר לְדָם אֲשֶׁר שִׁפָּךְ בָּהּ כִּי אִם בְּדָם שִׁפְכוּ" (במ' לה:לג). על פי הסבר זה, עריפת העגלה איננה עריפה סמלית כנגד ראשו של הנרצח, אלא מדובר במעשה מאגי, אשר מהווה מעין תחליף לנקמת דמו של הרוצח.

גם את ניצניה של גישה זו נוכל לזהות בדברי חז"ל, שמנו את טקס עגלה ערופה, לצד השעיר לעזאזל ופרה אדומה, ברשימת המצוות שטעמן איננו ידוע, והגויים ויצר הרע מטילים בהן ספק (יומא סז ע"ב). בדרך זו הלך גם הרמב"ן, שאמר באשר לפרה אדומה (במ' יט:ב-ג): "והאמת שהיא להעביר רוח הטומאה ושריפתה כריח ניחוח בחוץ". בפירושו לשעיר המשתלח, הרמב"ן מדגיש שמה שקושר יחד את שלושת הדינים הללו זו העובדה שאין מדובר בקורבן. הוא מוסיף שמדובר בסוד, ובוחר לגלותו (פירושו לוי' טז:ח):

והנה רבי אברהם נאמן רוח מכסה דבר, אבל אני הרכיל מגלה סודו, שכבר גלו אותו רבותינו במקומות רבים. אמרו בבראשית רבא (סה, י'): "וַיִּנְשֵׂא הַשְּׂעִיר עֲלֵיו" (וי' טז:כב) – זה עשו, שנאמר: "הֵן עָשׂוּ אָחִי אִישׁ שֹׁעֵר" (בר' כז:יא); "אֵת כָּל עֹו נָתַם" (וי' טז:כב) – 'עוונות תם', שנאמר: "וַיַּעֲקֹב אִישׁ תָּם" (בר' כה:כז). ומפורש מזה בפירקי רבי אליעזר הגדול (מו): לפיכך היו נותנין לו לסמאל שחד ביום הכפורים, שלו יקרבו את קרבנם.

על פי תפיסתו של הרמב"ן, עריפת העגלה, בדומה לשעיר המשתלח, נועדה להעביר את רוח הטומאה מן הארץ.⁴ כפי שנותנים לסמאל שוחד בדמותו של השעיר המשתלח

שנמצאה, אלא יש לתור אחר העיר הקרובה ביותר. כך לא מתאפשר מצב שבו נשפך דם נקי ואיש אינו נושא באחריות. בנוסף על כך, בחוק החיתי (בדומה לחוקי חמורבי) מדובר על תשלום כספי של כופר לקרובי המת. לעומת זאת, החוק המקראי יוצא מנקודת הנחה שאין פיצוי נאות על אובדן חיי אדם, ועל כן לא נזכר פיצוי כספי לקרוביו של הקורבן. נשיאת האחריות באה לידי ביטוי באמצעות טקס של עריפת העגלה.

כיצד עריפת העגלה מועילה לנשיאה באחריות ולכפרה? ומה טיבו של טקס זה?

פרשנים וחוקרים שונים תהו על טיבו של טקס זה וניסו להבין את משמעותו. בדבריי אציע שני הסברים שונים שניתנו לטקס, ששורשיהם מצויים כבר בספרות חז"ל.

הסבר אחד רואה את טקס עריפת העגלה כטקס סמלי המשחזר את הרצח; עריפת העגלה היא כנגד עריפת ראשו של הנרצח. לעומת זאת, ההסבר האחר הוא הסבר מאגי, הרואה את עריפת העגלה כנגד עריפת ראשו של הרוצח.

ההסבר הראשון רואה פה טקס סמלי בעל משמעות חינוכית. הסבר זה מצוי בדברי חז"ל: "יבוא דבר שאינו עושה פירות ויערף במקום שאינו עושה פירות ויכפר על מי שלא הניחוהו לעשות פירות" (סוטה מו ע"ב). על פי תפיסה זו, מטרת הטקס היא לשחזר את מעשה הרצח הנוראי, לזעזע את הקהל וללמדו כי לא ניתן לעבור בשתיקה על מעשה מעין זה. תפיסה זו עולה מתוך התבוננות במשמעות הסמלית של שני פרטים הקשורים בטקס: העגלה והנחל. שני אלה מתוארים בצורה דומה: "עֲגֹלַת בָּקָר אֲשֶׁר לֹא עֵבֶד בָּהּ אֲשֶׁר לֹא מְשַׁכָּה בְּעַל"; "נַחַל אֵיתָן אֲשֶׁר לֹא יַעֲבֹד בּוֹ וְלֹא יִזְרַע" (דב', כא:ג, ד). תיאורים אלו מדגישים את משמעותו של המוות המביא לקטיעה של החיים עוד בטרם מומשו. כשם שהעגלה תיערף עוד בטרם עלה עליה עול, והנחל לא יממש את ייעודו ויזרע, כך אותו נרצח הלך בטרם עת ולא יוכל לממש את כוחות החיים שהיו טמונים בו.

4 הדמיון בין השעיר המשתלח לבין עגלה ערופה מובלט עוד יותר על פי נוסח השבעים, והנוסח שמופיע במגילת המקדש (עמ' סג, שו' 5). לפיו זקני העיר מצווים לרחוץ ידיהם "על ראש העגלה" במקום "על העגלה" (דב' כא:ו).

כי הפתרון לעצירת הבצורת כרוך בנקמת דם.

ובחזרה לעגלה ערופה. על פי הסבר זה תיאורו של הנחל כ"נחל איתן אשר לא יעבד בו ולא יזרע" מתקשר לטומאתה של האדמה. הארץ נטמאה בעקבות הדם שנשפך, וכך נמנעת הפרייתה ואין בכוחה להצמיח דבר. תיאור זה יוצר דמיון בין טומאת הארץ לטומאת האישה. דמיון זה מצוי במקומות שונים במקרא ומתחזק באמצעות שימוש בלשון דומה. כך לדוגמה מתוארת הארץ: "וְגִלְתָּה הָאָרֶץ אֶת דְּמֵיהָ וְלֹא תִכְסֶה עוֹד עַל הָרוּגֶיהָ" (יש' כו:כא) באותה לשון שבה מתוארת האישה: "וְהוּא גִלְתָּה אֶת מְקוֹר דְּמֵיהָ" (וי' כ:יח). דמיון זה מחזק את הטענה כי באמונות מקראיות וקדם מקראיות נתפסה טומאת האדמה כטומאת האישה ממש; מצב אשר אין בו אפשרות של הפריה.⁷

השוואה זו יכולה לשפוך אור מסוים על מהותו של טקס עגלה ערופה. ייתכן שניתן לראות בו טקס של היטהרות. כאשר האישה נמצאת בטומאת נידתה, היא במצב של חוסר פריון. טקס ההיטהרות במי המקווה הוא טקס מעבר למצב של פוריות. כמו האישה, כך גם הארץ. כדי לטהרה מטומאת הדם שנשפך עליה, עליה לעבור טקס היטהרות, המתרחש ליד נחל איתן וכולל רחיצה של ידי הזקנים.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

7 א' רופאר, שם, עמ' 136, הערה 62.

ביום הכיפורים, כך כשיש נרצח אשר לא נודע מי היכהו. יש צורך לתת מעין שוחד בדמותה של העגלה אשר לא עלה עליה עול, וכך להעביר את רוח הטומאה המביאה עימה קללה.

תפיסה דומה אנו מוצאים גם במחקר המודרני.⁵ כך לדוגמה טען ארווין מרץ, שנפשו של החלל אשר לא נודע מי היכהו זועקת אל קרוביו שינקמו את נקמתו.⁶ אם זעקה זו אינה נשמעת על ידי קרוביו, המת מעניש אותם בפורענויות שונות, שהנפוצה בהן היא הבצורת. במצב כזה יש צורך להרוות את צימאון הדם הזה על ידי דם הרוצח. בהיעדרו של הרוצח, הגישו לנפש הזועקת את דם העגלה הערופה. הייתה זו "נקמת דם מעושה", במקום שנקמת הדם האמיתית הייתה בלתי אפשרית, ובעקבותיה היה הכול בא על מקומו בשלום.

בסיפורים שונים במקרא ניתן לזהות הדים לתפיסה זו. כך לדוגמה בסיפור הרצח הראשון, ה' אומר לקין: "מֶה עֲשִׂיתָ קוֹל דְּמֵי אָחִיךָ צֹעֲקִים אֵלַי מִן הָאֲדָמָה. וְעַתָּה אָרוּר אֶתְּהָ מִן הָאֲדָמָה" (בר' ד:י-יא). דם המת צועק מן האדמה, ובעקבות זאת האדמה מקוללת. דוגמה נוספת יש בקינת דוד. קינה זו יוצרת זיקה מילולית לחוק עגלה ערופה. בשני המקרים מדובר על "חלל". פרשת עגלה ערופה נפתחת במילים: "כִּי יִמָּצָא חָלָל בְּאֲדָמָה" (דב' כא:א), וקינת דוד נפתחת במילים: "הַצְּבִי יִשְׂרָאֵל עַל בְּמוֹתֶיךָ חָלָל" (שמ"ב א:ט). בשני המקומות נזכר הפועל נפ"ל בסמיכות לחלל: החלל נמצא "נִפְּל בְּשָׂדֶה לֹא נוֹדָע מִי הִכָּהוּ" (דב' כא:א), ובקינה מופיעה השאלה הריטורית: "אֵיךְ נִפְּלוּ גִבּוֹרִים?" (שמ"ב א:ט). כמו כן, בשני המקומות נזכרת התפיסה שלפיה הדם אשר נשפך מטמא את האדמה ומביא לקללתה. כך מצווה דוד על הרי הגלבוש: "הָרִי בְּגִלְבֹּעַ אֶל טַל וְאֶל מָטָר עֲלֵיכֶם וּשְׂדֵי תְרוֹמַת" (שמ"ב א:כא), ותפיסה זו באה לידי ביטוי גם בסיפור הגבעונים (שמ"ב כ"א), שם מתואר

5 ראו סקירה של חוקרים שונים בנושא זה אצל א' רופאר, "עגלה ערופה", תרביץ לא (תשכ"ב), עמ' 143-119.

E. Merz, *Die Blutrache bei Israeliten*, 6 Leipzig 1916, f. 48-50.